

УДК 911.3

ЯКОВЕНКО Н.В.

**КОНЦЕПЦІЯ РОЗРОБКИ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ ЯК
ПРИНЦИПОВИЙ НАПРЯМОК У РОЗВИТКУ ГЕОДЕМОГРАФІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Вступ. Особлива роль урбанізації виявляється вже із самого початку її зародження і зберігається протягом всієї історії її здійснення в соціокультурній еволюції. Становлення урбанізації обумовлювалося багатоплановими, багатохарактерними і великими змінами, які реально здійснюються у ході історичного розвитку найбільш перспективних у рамках первісної епохи суспільств. Глибина і перетворюючий характер таких змін забезпечували історично значимий стрибок-перехід усього суспільства в новий соціальний простір, перехід до цивілізації. Установлювалися нові норми, темпи, тенденції соціального прогресу, міцно зв'язаного у своєму здійсненні і розгортанні з успіхами урбанізації.

Саме процеси урбанізації й інтегруючи ці процеси міста найбільшою мірою

визначають рівневі характеристики і загальний соціокультурний потенціал суспільства на всіх етапах цивілізації і виконують важливу функцію забезпечення умов його розвитку.

Особливості, типи й інтенсивність процесів урбанізації на сучасному етапі характеризують не тільки складність, різноманіття, нерівність, а також новий розподіл активних рівнів розгортання даних процесів, але і нові інтегративні форми, породжувані ними в нових умовах існування і розвитку глобального співтовариства. Не випадково проблеми урбанізації і міста є предметом уваги і багатобічного дослідження представників різних сфер знань - соціології, історії, економіки і географії і т.д. - протягом багатьох десятиріч.

При вивченні проблем урбанізації вчені Росії і США, Франції й Англії, Японії, України і багатьох інших країн створюють свої школи, напрямки, асоціації і групи, що пропонують різні концепції, підходи до її дослідження (еволюційний, типологічний, контекстуальний і ін.). Оцінюються й апробуються різні принципи побудови дослідження і визначення урбанізації і міста (історико-генетичний, теоретико-дефінітивний і ін.). Моделі, концепції, наукові позиції, вироблювані вченими в системі різних наук, формують складну і ємну сукупність знань про ці феномени й у ній в усі більшому ступені виявляється реальне перетинання проблем, задач, що вимагають міждисциплінарних підходів надалі при їхньому обговоренні і рішенні, що і обумовило актуальність статті.

Основною метою написання статті являється обґрунтування методичних прийомів щодо аналізу розвитку геодемографічної ситуації у регіоні на основі суттєво нового, динамічного підходу.

Серед основних дослідників, які займалися проблемою вивчення геодемографії слід визначити таких вчених як О.У.Хомра (7), В.С.Стещенко (5), І.М.Прибуткова (3), І.М.Дудник (1), М.Г.Проданчук (4), В.М.Піскунов (2), О.І.Шаблій (8). Їх теоретичні розробки присвячені вивченню і аналізу демографічної проблематики.

Урбанізація - класичний глобальний процес. У сучасній науці глобальні процеси можна представити, по-перше, що як охоплюють увесь світ і, по-друге, як системні явища, що пронизують усю життєдіяльність людини.

Глобальність і універсальність сучасного процесу урбанізації мають глибокі історичні корені. Вони виявляються в наш час на трьох основних рівнях.

По-перше, на філолофсько-світоглядному (міждисциплінарному). Урбанізації належить одне з перших місць серед глобальних проблем сучасності, оскільки саме в місті, як у фокусі, концентрується більшість світових проблем і визначаються перспективи розвитку людства. Тому урбанізація багато в чому визначає розвиток земної цивілізації з часу появи античного міста і до наших днів.

По-друге, на проблемному. Урбанізацію в сучасному досить суперечливому і диференційованому світі характеризують наступні загальні головні проблеми:

а) конфлікт між інтенсивно розширюються урбанізованими територіями і ресурсами оброблюваних сільськогосподарських земель, лісових площ і т.д., необхідних для підтримки рівноваги між природою і суспільством;

б) культурний і економічний конфлікт між міською і сільською місцевістю, деградація господарства і демографічного стану сільського населення під впливом розширення урбанізації;

в) конфлікт між вибухонебезпечним міським населенням, що збільшується формально, і явно не міським рівнем (для значної частини) його культури і свідомості, недостатньою підготовленістю виробничої й обслуговуючої сфер до такого стрімкого зростання міст; ця проблема так називаної псевдо - або помилкової, урбанізації, що

почалася із середини 30-х рр. у СРСР, а зараз характерної і для багатьох країн; які розвиваються;

г) конфлікт соціально-культурного і соціально-етнічного характеру усередині урбанізованих територій у результаті різко зрослих майнових і інших розходжень між так названими старими і новими жителями міст, через поповнення малокваліфікованої робочої сили за рахунок емігрантів (зараз цей конфлікт поширився і на деякі великі міста Росії і України).

По-третє, на конкретному-просторовому (географічному). Урбанізацією в тім або іншому ступені порушені всі континенти і країни сучасного світу. При цьому спостерігається глибока територіальна і регіональна диференціація процесу урбанізації, що у своїй сукупності тільки підсилює його глобальний характер у країнах різного типу.

Сформувавшись в рамках географії населення, геодемографії до сьогодні одержала визнання “як напрямок наукових досліджень на стику географії населення і демографії, що займається вивченням геодемографічної обстановки, тобто історично сформованими на визначеній території відносин між сукупністю демографічних процесів і структур із соціально - економічними умовами і факторами”(6,с.10).

Геодемографія має чітку спрямованість на вироблення оцінок, прогнозів і рекомендацій для нестатків територіального економічного і соціального керування, а також регіонального демографічного регулювання..

Перед геодемографією, як і перед суспільною географією в цілому, у даний час наявні ряд задач, зв'язаних з головними напрямками комплексного географічного аналізу: виявленням територіальної диференціації взаємодіючих соціально - економічних і природних процесів, комплексним вивченням структури і динаміки розвитку регіонів.

Перша група задач включає встановлення регіональних демографічних розходжень і інших зв'язаних з ними соціально - економічних процесів і структур, об'єднання і прогноз цих розходжень, їхнє ув'язування з загальними проблемами територіальної локалізації суспільного відтворення. Цей напрямок досліджень необхідний для обґрунтування регіональної демографічної політики й обліку геодемографічних розходжень у керуванні економічним і соціальним розвитком, здійснюваному на більш вищих рівнях стосовно низького.

Задачі другої групи охоплюють комплексне вивчення населення в конкретному регіоні, у тісному ув'язуванні з усіма проблемами його розвитку – економічними, розселенськими, соціальними, екологічними. Дослідження націлене на оптимізацію геодемографічної обстановки і на облік стану населення при розвитку інших структурно-функціональних компонентів регіону. Результати проведеного аналізу використовуються як при визначенні міроприємств демографічного регулювання в регіоні, так і при обґрунтуванні інших економічних і соціальних програм. (6,с. 11-12).

Одним з принципових напрямків дослідження у геодемографії являється концепція розробки геодемографічного процесу. Геодемографічний процес (ГДП) посідає важливе місце в дослідженні геодемографії. У структурі аналізу ГДП як загальної траєкторії демовідтворення населення можна виділити певні блоки і компоненти.

Одним з головних блоків являється блок головних передумов геодемографічного процесу, що визначають передусім ту базу, на якій відбувається його плинність, його зміни, його розвиток, його територіальні особливості. Вони характеризують геодемографічну систему (ГДС) з боку кількісних і якісних параметрів, її стан на певний фіксований час.

Компонентами цього блоку виступають: склад населення та основні параметри його сукупності як базової складової геодемографічної системи. Остання може мати різні

ієрархічні рівні - ГДС адміністративного району, ГДС окремого міста, ГДС- регіону.

Склад населення в розрізі визначальних передумов геодемографічного процесу характеризується насамперед його статеві-віковою структурою. Вона в певній мірі обумовлює інтенсивність демовідтворювальних процесів, впливає на формування трудового потенціалу населення.

Серед компонентів, які характеризують якісний склад населення важливе місце посідає його сімейна структура. В геодемографічному відтворенні населення різні соціальні групи і прошарки мають свої демографічні установки, демографічну поведінку і це в певній мірі може вплинути на особливості ГДП в конкретному регіоні.

В складі населення як загальної передумови геодемографічного процесу важливе місце посідає також його сімейна структура.

Процес демовідтворення населення здійснюється безпосередньо через сім'ю, через генеративну її функцію. Саме вона (сім'я) як необхідний компонент соціальної структури будь-якого суспільства виконує важливі функції суспільного розвитку. В сім'ї забезпечується зміна поколінь, в ній реалізується первинна соціалізація дітей, їх виховання, вони - осередок організації побуту. Сім'я є також одним з головних об'єктів демографічної політики.

Геодемографія (демогеографія) вивчає не окремі сім'ї, а їх сукупність. Вони завжди знаходяться на різних стадіях життєвого циклу. Розподіл людей за типами (залежності від різних стадій розвитку сім'ї) утворює сімейний склад населення. Він пов'язаний з статеві-віковою і шлюбною його структурою.

Припинення шлюбу, виділення дорослих дітей із батьківських сімей змінює склад сімей, припиняє існування певної частини сімей.

В геодемографічному процесі, сімейний склад населення відіграє одну з найважливіших функцій, яка впливає в кінцевому підсумку на формування його типів і підтипів.

Етно-національна структура населення в певних територіальних утвореннях має досить суттєвий вплив на особливості ГДП і це треба враховувати як в наукових дослідженнях так і при розробці заходів демографічної політики .

Серед реальних передумов, які в певній мірі впливають на формування типів і підтипів ГДП необхідно виділити такі компоненти як особливості природних умов і ресурсів регіону, екологічний стан довкілля, загальна соціально-екологічна обстановка в певних територіальних утвореннях, етнокультурні традиції населення, структурні особливості системи розселення. Регіональні передумови впливають певним чином на формування якісних характеристик середовища, в якому плине геодемографічний процес, в якому формуються його типи і підтипи. Аналіз регіональних (місцевих) передумов і факторів забезпечує комплексне уявлення про стан обстановки, в якій під впливом головних чинників відбуваються демовідтворювальні процеси.

Головними чинниками в структурі аналізу ГДП виступають природний і міграційний рух населення з відповідними параметрами, які в кількісному відношенні характеризують такі демографічні індикатори як народжуваність, смертність, природний приріст, показники механічного руху населення (прибуття, вибуття, міграційне сальдо). Важливе значення при дослідженні геодемографічного процесу має аналіз його результативних функцій.

Геодемографічний процес відбувається в різних соціальних, екологічних, розселенських, етнонаціональних, екологічних умовах. Вони формують його типи, підтипи, визначають його загальну траєкторію в межах того чи іншого територіального утворення. Визначення на основі певних методичних підходів

регіональних типів (і підтипів) геодемографічного процесу -одна з основних задач аналізу поставленої проблеми. В результаті геодемографічного процесу відбуваються певні зміни чисельності населення (міського і сільського) трансформуються його статеві-вікова структура, він певним чином впливає на формування трудового потенціалу регіону (чи окремих територіальних утворень) зумовлює деякі зміни (а іноді і досить суттєві) параметрів якості населення.

Висновки. Таким чином, розвиток поселенської, геодемографічної проблематики в наукових дослідженнях вітчизняних демографів та геодемографів охоплює досить широке коло теоретичних, методичних і практичних питань, яких розкриваються різнопланові проблеми вивчення геодемографічної обстановки, що склалася в Україні і окремих її регіонах.

Основними напрямками дослідження геодемографічного процесу та його структурних компонентів повинні стати:

- аналіз тенденцій з урахуванням територіальних відмінностей;
- групування, класифікація, типізація;
- часткове та інтегральне районування;
- причинно-наслідковий аналіз (факторний аналіз);
- системно-структурний аналіз;
- прогноз розвитку демографічних процесів в найближчій перспективі.

1.Дуднік І.М., Панасенко Т.В. Низова демографічна система.. – Полтава: ОГТ,1996.- 196 с. 2. Пискунов В.П.,Стещенко В.С.Отношения воспроизводства населения как предмет демографического изучения. – К.: ИЭ АН УССР, 1989. – 47 с. 3. Прибикова І.Демографічний розвиток України у 1990-х роках // Соціологія: теорія , методи, маркетинг. – 2000. - № 3. – С.69-85. 4. Проданчук М.Г. . Економічні аспекти взаємозв'язку здоров'я і демографічних процесів// Матеріали наук. Конф. “Демографічна ситуація в Україні”. – Ч.2. – К.:1993. – С.12-14. 5.Стещенко В.С.Демоэкономический поход к формированию научных основ управления демопроцессом. // Экономика демопроцесса. – К.: ИЭ АН, 1981. – С. 85-95. 6. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки.- Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1991.- 180 с. 7.Хомра А.У.Демогеография: становление предмета и метода //Демогеографические исследования: Сб. Науч. тр. – 1988.- Вып.12.- С. 46-53. 8.Шаблій О.І. Суспільна географія. – Львів, ЛНУ, 2001.- 744 с..

One of the most principal directions of research in geodemography is elaboration of the conception for geodemographic process. Basic aspects of the research should be prerequisites, factors, effective functions and directions of the research, namely: prospecting, tendency analysis, typification, regionalization and zoning, factorial and systems and structural analysis.